

ЙОВ-СИТУАЦИЯ – БИБЛЕЙСКИЯТ МОДЕЛ ЗА ПСИХО-СОЦИАЛНА КРИЗА

Мария Иванова¹

Библейската история за праведника дава модел на психо-социалната криза и предизвикателствата пред религиозния човек в ситуация на крайно изпитание. Темата изследва проблема за религиозното измерение на кризата и възможностите, които открива в търсене на смисъла. Аналогията на библейската ситуация със специфичен стадий от религиозното развитие на човека – стадия на обединяващата вяра е опит т. нар. Йов-ситуация да бъде разглеждана като необходим етап от индивидуалното съзряване на личността.

Ключови думи: психо-социална криза, индивидуация, обожение

*„Но аз зная, Изкупителят ми е жив,
и Той в последния ден ще издигне из праха тази моя скапваща се кожа,
и аз в плътта си ще видя Бога“.*

Йов. 19:25:26

Библейската история за праведника Йов в Стария Завет представя модел на психо-социална криза и дава възможност да бъдат анализирани когнитивните и афективните компоненти на преживяването на религиозния човек в ситуация на крайно изпитание. Йов е благочестив и праведен човек от старозаветната епоха, чиято драматична история заема важно място на страниците на каноничната християнска литература, защото поставя вечния въпрос за автономния опит на вярата. Този опит е противопоставен на хетерономния, или на общите религиозни нагласи, които преобладават

¹ Мария Иванова – докторант в Института за изследване на населението и човека при БАН

Адрес за контакти: miaivanova@abv.bg

в една определена културно-историческа ситуация и които религиозният човек често усвоява некритично. Йов е пример за благочестив човек от старозаветната епоха, следващ ревностно и без отклонение Божиите заповеди. Но вместо „да живее добре и дълго на земята“, което за старозаветния човек е израз на благосклонността на Бога към своя верен раб, Йов изгубва всичко - имот, потомство, здраве и остава абсолютно сам, отхвърлен и презрян от всички. Неговите религиозни убеждения и тези на съвременниците му за Божията справедливост, затова че Бог наказва престъпника, злодеец и награждава праведника се сблъскват с абсурда. Невъзможността подобна ситуация да бъде разрешена по конвенционален път поставя човек в психо-социална криза, определена от психолозите като „Йов-ситуация“ (Мухелишвили, Шрейдер: 1991).

Най-характерен момент при преживяването ѝ е усещането за богооставеност на езика на богословието, аналогия на което може да се търси в термина „екзистенциален вакуум“ според логотерапията на Виктор Франкъл. Тезата на доклада е, че Йов-ситуация като психо-социална криза, характеризираща извънредни, трагични обстоятелства в живота на човека може да бъде използвана като модел за разрешаване на предизвикателствата на психо-социалната криза на средната възраст. В средата на жизнения цикъл, пирамидата на потребностите на Абрахам Маслоу като че ли придобива за личността обратен знак, а нейният връх или процесът на самоактуализация търси своя вътрешен еквивалент и център. Този процес на самоактуализация често е съпроводен с преживяването на „екзистенциален вакуум“ и е наситен с драматизъм и афекти, сходни с преживяването на библейския Йов.

Бунтът на Йов – когнитивни и афективни характеристики на Йов-ситуация

*“Знайте, че Бог ме събори и с мрежата Си ме омота.
Ето, аз викам: неправда! и никой не слуша; креция, и съд няма“*

Йов 19:6-7

Когато един човек от нашата епоха чете старозаветната книга *Йов* не може да остане безучастен към страданията на праведника или по-точно на човека, който според човешката мярка за справедливост не заслужава тези страдания. Но това, което действително го поразява и разтърсва до дълбините на душата, е жаждата и настойчивостта, с които един страдалец от старозаветната епоха търси смисъла на сполетялото го бедствие в Бога като източник на смисъла. Затова бунтът на Йов не може да се разглежда като съпротива на Бога, а се заключава в дързостта на Йов, който апелира към Бога като източник на смисъл на живота. Вярата на Йов се реализира не в страх Божий, а в опита да се достигне Бога, да се постигне смисъла на случващото се (Мухелишвили, Шрейдер, 1991).

В този бунт от Йов-ситуация като гранична ситуация с характерната ѝ извънконвенционална антиномичност, предизвиква човека не само като „ми-

слеца вещ“, а преди всичко като „битие в света“, като ставаща същност, търсеща и осъществяваща истинския смисъл на собственото си съществуване (Мухелишвили, Шрейдер, 1991). Тази ситуация е изпълнена с афекти, защото на двубой е предизвикан самият човешки разум. Пълзящият в прахта, изпълнен до мозъка на костите си с ужас от почти пълното унищожение, полусмачкан човешки червей Йов се бунтува, крещи и вика срещу неправдата, призовава Самия Бог да потвърди невинността му. Той не намира утеха в думите на приятелите му, които се опитват да обосноват неговата вина като утвърждават могъществото и справедливостта на Бога. Не се разколебава от увещанията им и казва: „Но аз към Вседържителя бих искал да говоря, желал бих с Бога да се препирам“ (Йов 13:3). Така Йов прави своя избор, отхвърля логическите увещания и рационалните доказателства, които се опитват да го примирят с една действителност, чиято празнота и безсмислие са го потресли и изпълнили с ужас. Величието на Йов е в това, че той поема пътя на борбата на вярата: *безумна борба за възможност*. Защо обърканата душа на съвременния човек може да намери отговор на терзанията си в бунта на Йов? Защо велики мислители на ХХ в., като С. Киркегор, Н. Достоевски, Карл Г. Юнг намират убежище при Йов, а не при Хегел или Платон? Защото според тях „тук истината звучи по-добре, отколкото на който и да е гръцки симпозион“ (Шестов, 2004: 29).

Афективният компонент на ситуацията се определя от личностно значимите ценности. За Йов това е смисълът противопоставен на логиката, свободата да се самоопределиш срещу сляпото следване на закона. „Книгата на Йов играе ролята на парадигма за начина, по който съвременният човек преживява Богът“, пише Карл Г. Юнг и разяснява по нататък, че тези преживявания овладяват човека както отвътре, така и отвън, и няма никакъв смисъл да бъдат претълкувани рационално и по този начин да бъде потисната тяхната сила (Юнг, 1997: 17). „Да подириш истината при Йов, означава да се усъмниш в основанията и принципите на философското мислене.“ (Шестов, 2004: 30).

Страдалецът от Уц предизвиква и се бунтува срещу действителността като разумна. Предизвиква на двубой самия разум, който алчно се стреми да отдаде човека и Самия Творец във властта на необходимостта. Йов отказва да подмени вярата, която определя отношението на творението към Твореца и свидетелства за неограничена от нищо свобода и безкрайни възможности, със знанието и робската зависимост от мъртви и умъртвяващи вечни истини.

Психологическият анализ подкрепя тезата, според която „богоборството“ на Йов всъщност е бунт срещу издигнатите в култ идеи на човешкия разум за Бога.

Йов е изправен пред избора или да се подаде на изкушението да се примири с абсурда, или да осъществи преход към ново състояние на съзнанието. Това е централен момент в Йов-ситуация, в която субектът, за да се справи с гнетящото го чувство за абсурд трябва да подложи на съмнение когнитивните модели на съзнанието, определящи неговата нагласа и отношение към действителността. Подобна промяна в състоянието на съзнани-

ето не е волеви акт, констатираат психолозите (Мухелишвили, Шрейдер, 1991). Това преобразяване, според богословието, е свързано с обръщането към ресурсите на вярата.

Отчаяние и съмнение съпътстват кризата, която Йов преживява. Отчаянието му е породено от несъвпадането между неговата вяра в справедливостта на Бога, на която се основава справедливият ред в света, и придобитото познание за това, че светът не е устроен справедливо, защото в него бедствията застигат праведника. Нарушени са законите на света, такъв какъвто той се възприема в общоприетите представи на израилевия народ. Красноречив пример за тях е логиката на неговите приятели: Бог изпраща бедствия като наказание, т. е. Йов е виновен. Според тях Йов трябва да признае своята вина.

Отчаянието отстъпва пред съмнението в разумността на подобно устройство на света, съмнение в обстоятелството, че ставащото трябва да се възприема като неизбежност. Налице е противопоставяне на вяра и рутинно знание, което поставя под съмнение съществуващите когнитивни модели в съзнанието на Йов.

Според психологическия анализ ако разглеждаме когнитивните модели на Йов и неговите приятели като аксиоми, които не подлежат на съзнателно преразглеждане, то разликата между Йов и неговите приятели е, че той подлага на съмнение приетите аксиоми и така те придобиват статус на постулати, които могат да бъдат заменени с други (Мухелишвили, Шрейдер, 1991).

Състоянието на Йов е следствие от „вертикалното стоене“, свързано с усилие на мисълта и сърцето или човекът като ставаща същност в противоположност на „хоризонталната разсеяност“, покой и привидната убеденост на човека като формирана вече същност. Ако анализираме поведението на Йов във връзка със субективната интерпретация на свободата в дадена ситуация и локализацията на контрола като личностно свойство може да изведем нетипични или немасови черти на религиозния човек. А именно, според Ротър лицата с външна локализация на контрола са склонни да търсят източника на своето поведение и резултата извън себе си, да приписват отговорността на външни фактори – съдбата, бог (Божинова, 2003: 63). Поведението на Йов може да се разглежда като пример за активна стратегия за решаване на проблем, която е характерна за интернално ориентираните лица с вътрешен локус на контрол. Интересно е да се отбележи, че религиозният човек по презумция се приема, че принадлежи към екстерналния тип хора или с външен локус на мотивиране. Това от своя страна, е свързано със следване на пасивна стратегия при решаване на проблеми в критична ситуация. Йов разкрива пред нас по-рядко срещания интернален тип религиозен човек. Локусът на мотивиране на интерналите е вътрешен, а това е предпоставка за интерпретиране на по-голяма свобода на избор в дадена ситуация (Божинова, 2003: 64). Това е трудният път на неопределеността, безпокойството и съмненията, в който ценностните и познавателните модели на човека се преразглеждат на дълбинно ниво и значимостта на този процес е сравнима с предизвикателството да предиз-

викаш Бога и да започнеш диалог с Него. Така херменевтичният дискурс в пространството на библейския текст се превръща в начин на живот, постепенно изграждащ човека. Такъв човек все още изгражда, избира и формира себе си.

В безумната борба за търсене на смисъла Йов надхвърля възможностите на ограниченото човешко същество и за него Бог от „Той“ се превръща в „Ти“ (Янакиев, 2004: 9). Неговите благочестиви и мъдри приятели говорят за Бога в трето лице, като недостъпен в своята непостижимост, святост и могъщество. Йов поставя под съмнение подобно разбиране за Бога. Той копнее да беседва с Бога и да получи от Него отговор на най-сложните и дълбоки въпроси.

Религиозното съмнение – автономен опит в интегрирането на нови когнитивни модели

*„Нима имаш плътски очи, и гледаш, както гледа човек?
Нима Твоите дни са като дни на мъж...“*

Йов 10:4-5

Съмнението на Йов е религиозно съмнение, което не може да бъде сведено до „осъзнаване“ и „разбиране“ на религиозния проблем, до неговото изследване и анализ. То свидетелства, че е настъпило време за лично „радиално“ движение към Бога. Според руския религиозен философ Иван Илин съмнението отделя религиозното „детство“ от зрялата възраст, от мъжествената вяра, здрава и окончателна. То не е „съблазън“, не е „край на религията“, а е нейното обновление и задълбочаване. „Да го избягваш“ означава да удължаваш своята детска безпомощност, т. е. да омаловажаваш силата на вярата и победата на религията (Илѝн, 2002)

Появата на религиозното съмнение при Йов означава начало на автономен опит, за разлика от хетерономния, при който не може да има съмнение, вместо него и за него ще се съмнява неговият „авторитет“.

В изходното състояние на съзнанието на Йов грехът се разглежда като вина, в смисъл на нарушение на предписанието на закона, последвана от Божия гняв и от бедствието като неминуемо наказание. Противопоставянето на вярата със знанието отпада с утвърждаването от Бога на недостатъчността на знанието на Йов, за да съди за действията и могъществото Му.

От този момент грехът се осмисля вече като отпадане от Бога. В психологичен план това състояние може да се определи като психологична самодостатъчност, при което грехът се заключава в опита да правиш оценки и да вземаш решения самостоятелно, изключвайки Бога, или така нареченият стремеж към секуларизация на собствения живот. Това превръща греха не само във възможен, но в същността си неминуем при отсъствието на благодатна помощ. Така страданията на Йов се оказват не нарушение на „правилната“, от гледна точка на общоприетите представи картина на

света, но психологичен феномен, който трябва да бъде преживян, за да се открие личният път към Бога (Мухелишвили, Шрейдер, 1991).

Според Албер Камю преживяването на абсурда като гранична ситуация има два възможни изхода: самоубийство или възстановяване (Камю, 1979: 165). Карл Ясперс изяснява, че в първия случай, ние реагираме или като я прикриваме, или ако действително я схващаме, с отчаяние, а във втория - ние я реконструираме: ставаме самите себе си като преобразуваме нашето съзнание за битието (Ясперс, 1994: 14).

Вярата като парадокс

Характеристиките на Йов-ситуация се изясняват във връзка с определен стадий в религиозното развитие на личността, според структурния подход в психологията на развитието на Дж. Фаулър. Неговата теория изследва начина, по който човек вярва, а не самия предмет на вярата. Особено важни за нас са изясненията върху религиозния опит като психологичен конструкт и извеждането на вярата като най-фундаменталната категория в търсенето на връзката на човека с Бога и със света (Хубанчев, 2003: 20).

Аналог на този етап от развитието откриваме в стадия на обединяващата вяра, разбирана като процес на консолидация на парадоксите, утвърждаване на свръхразумното, който се свързва със средната възраст, не по-рано от тридесетте години. В случая е налице убеденост, че рационалното съзнание невинаги е „господар в собствения си дом“. На този стадий може да се определи вярата като парадокс, защото в случая значително намаляват опитите за чисто рационалното разрешаване на свръхрационалното на вярата. Налице е възприемник на антиномичността и свръхрационалността на истините на религиозната вяра (Хубанчев, 2003: 22).

Историята на Йов ни въвежда конкретен стадий от развитието на личността, който се характеризира с конфликт породен от антиномичността на сърцето или антиномичността на дълбинното Аз. В християнската традиция се изследва антиномията на греха, която е неразрешима по пътя на диалектиката, антиномията на несъвместимостта на греха с безгрешността, на светлината с тъмнината, антиномия на поместване на невместимото в една личност. В това се състои и трагедията на греха: в разцеплението, в раздвоението на личността, в непримиримата борба със самия себе си. Важно е да се разбере, че антиномията на греха не е логически разрешима, нещо повече, той трябва да остане като явно и неразрешимо логическо противоречие и в това е неговата същност (Вышеславцев, 1925: 98).

Сърцето в християнската традиция е мястото на откриване и явяване на Бога, място на среща и съприкосновение между човека и Бога като източник на живота и Творец на света. Според православното учение душата като създадена по Божии образ има същност и енергии. Същността на душата е концентрирана в сърцето, докато енергията се проявява чрез помислите. Когато умът „влиза“ в сърцето и действа в него, се достига до единство между ум (енергия) и сърце (същност). Целта на православната аскетика е да приведе човека в общение с Троицния Бог, т. е. до обожани-

ето. Това се постига, когато енергията на душата (умът) се връща в своята същност (сърцето) и възхожда към Бога. За да се достигне до единство с Бога е необходимо да се достигне до единство на душата, което е постижимо единствено с помощта на Божията благодат. Грехът по своята същност е деконцентрация на силите на душата, и по-конкретно деконцентрация на енергиите на душата (ума) в тварното и отделяне на ума от сърцето (Влахос, 2005: 30).

Преодоляването на деконцентрацията на ума по пътя на интроспекцията, съпроводена от дълбоко и искрено покаяние, води до съзercаване на „вътрешния“ човек или дълбинното Аз. В дълбините на сърцето се преживява болката и духовната скръб, но също се преживява и Божията благодат, „слуша“ се Божият глас (Влахос, 2005: 32).

Човекът е призван да превъзмогне разграниченията, които се коренят в реалността на тварното битие: противопоставянето между Бога и сътворения свят, сътвореното и несътвореното; сътворената природа, небесна и земна, умозрителна и сетивна; човекът, разделен на два пола – мъжки и женски. Адам трябваше да превъзмогне тези деления със съзнателна дейност, да съедини в себе си съвкупността на тварния космос и заедно с него да постигне обожение (Лоски, 1993: 176). Индивидуацията също е представена като *mysterium coniunctionis* (тайната на съединяването), където цялостната личност се преживява като брачно съединяване на противоположности (Юнг, 1995: 74).

Тогава Йов-ситуация може да се разглежда като предизвикателство към човека да се освободи от своята амнезия и да осъществи анамнезис. Амнезията на човека се изразява в това, че е забравил своята основна функция - да осмисля света, в който живее, да внася смисъл в него. Според Иоан Романидис анамнезисът, помненето на Бога, трябва да се осъществи и в тази сфера, в която се намира паметта за присъствието на Бога, т. нар. сърдечна памет (Влахос, 2009: 31). Амнезията в тази сфера е в основата на гностичния възглед за света, който се възприема като създаден абсурден по природа. В общата картина на света, където има дисхармония, са налице мрачни моменти. Над всичко доминира обаче една основна мисъл – пълната безнадеждност на човечеството през лицето на смъртта и страданията. И докато гностичният светоглед води до осъзнаването на собствената ситуация като неразрешима и е свързан с екзистенциална безизходица, Йов-ситуация със своя призив за осъществяване на анамнезис разширява границите на субективното преживяване на свобода до степен, вместо спор с Бога, вместо вопъл върху Него, да се хвърли обвинение, което не подлежи на обжалване.

Това е друга същностна характеристика на религиозното преживяване в Йов-ситуация като акт на общение и именно като такъв прави възможно постигането на единство на противоположностите. Чрез личния религиозен опит на общение с Бога религията става динамична величина за човека, която може да преобрази личния и обществения живот. Той дава възможност на религиозния човек да преживее трагично недостатъчността на своята природа със собствени сили да постигне Бога и да разкрие

Неговата воля и така отключва сърцето му за богооткровените истини, открити в обективното откровение – Свещеното Писание и догматите на Църквата. Личният религиозен опит е онзи „чуден орган“, чрез който ние усвояваме богооткровените истини и те придобиват смисъл и значение за нас (Панчовски, 1943: 274).

По своята религиозна и философска същност историята на Йов е една от най-драматичните в Стария Завет. В нея се разкрива съкровената връзка, вътрешното единство между Бог и човешката природа. Бог е пълна и всеобхватна истина, а в човешкия разум е вроден пламенен и неизкореним стремеж към истината. Тогава човек вече не може да се отрече от разума в името на Бога. Напротив, той трябва да отиде при Бога в името на своя разум. Слаб, колебаещ се и несъвършен в човешкото нищожество, но по самата своя вътрешна природа, човекът е богожадуващ и по самата своя разумност – богоподобен и прекланящ се пред Божественото. Този психологичен по своята същност опит за Карл Г. Юнг е несъмнен и затова *отговорът на Йов*, който той дава представлява предизвикателство към съвременния човек да се открие за тази драматична ситуация, в която се разкриват глъбинните основания на единството между Бог и човека.

В контекста на историята на праведния Йов психо-социалната криза в средата на жизнения цикъл може да бъде разглеждана като преломен момент в израстването на личността, който е предизвикателство към неавтентичните страни на Аза-а, към хетерономния религиозен опит, както и възможност за преосмисляне на когнитивните модели, определяли до този момент нагласите и отношенията с Бога или значимите други и света.

Abstract

Biblical story of the righteous man gives an model of psycho-social crisis and the challenges the religious man faces in a situation of an extreme trial. The topic I propose draws in academic discourse the problem of the religious dimension of the crisis and the opportunities open to people in confrontation with the absurd while searching the meaning. The searching for correlations of the biblical situation with specific stage of religious development of a man in relation to the stage of unifying faith is an attempt Job-situation to be seen as a necessary stage in the maturation of the individual personality.

Key words: psycho-social crisis, individuation, deification, theosis

ЛИТЕРАТУРА

- Божинова, Р. (2003). Психология на свободата в ситуацията на социална промяна. София, Академично издателство „Марин Дринов“.
- Влахос, И. (2005). Православната духовност. В. Търново, Праксис.
- Камю, А. (1979). Лято. Варна.
- Лоски, В. (1993). Мистическото богословие на източната църква. В. Търново.
- Шестов, Л. (2004). Глас на въпиющия в пустинята. София.
- Юнг, К. (1997). Отговор на Йов. Плевен.

Юнг, Г. К. (1995). Еон. Плевен.
Панчовски, Ив. (1943). Психология на религията, София.
Ясперс, К. (1994). Въведение във философията. София.

Бележки

Вышеславцев, Б. (1925). Значения сердца в религии. – В: Сп. Путь. №1.
Хубанчев, А. (2003) Стадии на религиозната вяра и формиране на личността. – В: Сборник доклади, Международна научна конференция. Кърджали, 2003 г.
Янакиев, К. (2004) Ние познаваме Бога в едно събитие на общението. – В: Сп. Християнство и култура, бр. 4.
Мухелишвили, Н. Л. – Ю. А. Шрейдер. Йов-ситуация: искушение абсурдом. Философская и социологическая мысль, 1991, №8, с. 41-53.
<http://ru.philosophy.kiev.ua/library/misc/iov1.html> 30.08. 2012.
Илин, И. (2002). Аксиомы религиозного опыта. Исследование. Москва, Русская книга.
<http://www.psylib.ukrweb.net/books/iljii01/index.htm> 31.08. 2012 г.

Мария Иванова – Докторант към Департамент по психология – Институт за изследване на населението и човека - БАН, доктор по богословие. Научни интереси: психология на религиозното развитие на личността, психично и субективно благополучие. Автор на книгата “Архетипът Месия в психологичната теория на К. Г. Юнг“ и на публикации в областта на психология на религиозния опит.

Maria Ivanova – PhD Student, Department of Psychology – Institute for Population and Human Studies – Bulgarian Academy of Sciences (BAS), Doctor of Theology. Research interests: psychosocial stages of personality development, psychology of religious development of the individual, subjective well-being. Author of the book *Messiah Archetype in Psychological Theory of C. G. Jung* and publications in the field of psychology of religious experience.